

Черкаський національний університет
імені Богдана Хмельницького
Осередок НТШ у Черкасах
Студентське наукове товариство

VIII БОГДАНІВСЬКІ ЧИТАННЯ

Матеріали

Всеукраїнської наукової конференції
з нагоди 419-річчя від дня народження
гетьмана Богдана Хмельницького

Черкаси — 2014

УДК 94(477)
ББК 63.3(4Укр)
В78

*Схвалено до друку Вченою радою Черкаського національного
університету імені Богдана Хмельницького
(Протокол № 3 від 6 листопада 2014 р.)*

Редакційна колегія:

д.і.н., проф. О.О. Драч (головний редактор), к.і.н., доц. К.В. Івангородський (науковий редактор), д.і.н., проф. Н.І. Земзюліна, д.і.н., проф. В.В. Масненко, д.і.н., проф. Ю.П. Присяжнюк, д.і.н., проф. М.Г. Шамрай, к.і.н., доц. В.Ф. Босчко, к.і.н., доц. Г.М. Георгізов, к.і.н., доц. А.П. Іржавська, к.і.н., доц. Ю.М. Михайлюк, к.і.н., доц. Л.І. Синявська, к.і.н., доц. А.І. Темченко, А.А. Котиченко (відповідальний секретар), В.В. Швець.

Рецензенти: *М.І. Бушин* – д.і.н., проф. каф. історії України Черкаського державного технологічного університету;
І.А. Фареній – д.і.н., проф. каф. архівознавства, новітньої історії та спеціальних історичних дисциплін Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького

В78 Восьмі Богданівські читання: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції: Зб. наук. пр. / Редкол.: О. Драч, К. Івангородський, А. Котиченко та ін. – Черкаси: Вид. Чабаненко Ю.А., 2014. – 280 с.
ISBN 978-966-493-925-3

Збірник містить виклад основних положень доповідей, виголошених на пленарному та секційних засіданнях Всеукраїнської наукової конференції «Восьмі Богданівські читання», яка відбулася в Черкаському національному університеті ім. Б. Хмельницького 10 грудня 2014 р. Широкий спектр наукових проблем дає змогу знайомитися з результатами нових досліджень постаті Б. Хмельницького, козаччини, а також із доробком у царині політики, економіки, національного та культурного розвитку. Окреслено деякі здобутки й проблемні питання історіографії, джерелознавства, спеціальних історичних дисциплін, археології, етнології, історії як всесвітньої, так і України зокрема. Окремі розвідки присвячені видатним постатям минулого.

Розрахований на істориків, громадсько-політичних діячів і всіх, хто цікавиться актуальними проблемами історичної науки.

УДК 94(477)
ББК 63.3(4Укр)

ISBN 978-966-493-925-3

© ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2014
© Осередок НТШ у Черкасах, 2014
© Автори статей, 2014

Костянтин Івангородський

ЕТНОГЕНЕЗ КРИМСЬКИХ ТАТАР ТА ЕТНОСОЦІАЛЬНИЙ ВИМІР СТАНОВЛЕННЯ КРИМСЬКОГО ХАНСТВА (XIII – XV ст.)

Як це не дивно, але у вітчизняній історіографії практично не приділяється увага міжспільнотним взаєминам українців з населенням одного із найбільш в етноісторичному контексті відмінним регіоном сучасної Української держави – Кримом. І насамперед мова йде про осмислення взаємовідносин кримської й української етносоціальних спільнот за доби середньовіччя та раннього нового часу, що перебуває поки досить далеко від всебічних і ґрунтовних концепцій. Те ж становище, в якому опинилася ця сфера гуманітаристики, засвідчує, наскільки фрагментарно, а подекуди й контрверсійно аналізуються питання міжспільнотних взаємин середньовічних України та Криму. Втім, як засвідчує історія їхніх взаємовідносин, саме тоді розпочався конструктивний діалог між українцями та кримськими татарами як в етносоціальному, так і, що найголовніше, – в етноконфесійному вимірах.

В історичному часі та просторі України етнічно не-українські політичні структури з'являлися, взаємодіяли з українцями, подекуди й зазнавали, наприклад, як Половецька держава або Кримське ханство. Їхні колишні мешканці увійшли цілком або значною мірою в український етносоціальний простір. Разом із тим, мирне співжиття зокрема української та кримськотатарської спільнот було буденною справою на Великому Кордоні. Причому, механізм нормальних відносин функціонував без інструкцій, директив, мирних пактів, а включався органічно, що свідчить про його чітку відпрацьованість. Взаємонеобхідність спільнот як у геополітичному, так і економічному контекстах, змушувала обидві сторони йти на компроміс, який вів до переймання багатьох елементів із «центральної зони культури» обох типів цивілізацій, що контактували. Водночас тісний діалог і переплетення спільних інтересів України та Кримського ханства примушували їх спільно вирішувати свої геополітичні завдання, що виявилось, на нашу думку [17], найбільш яскраво у військово-політичних союзах українців і кримських татар, дослідження яких становить не менш цікаву і поки ще малоз'ясовану сторінку історії взаємин двох етносів.

Не можна не погодитись із О. Прицаком, що українська історіографія, як і кожна інша історіографія, повинна вивчати минуле всіх людських спільнот і держав, які проживали на теперішній своїй (українській) етнічній території, а не обмежуватися тільки державами «свого», цебто сьогоднішнього, українського етномовного кола [25, 56]. Тим більше Україна є цікавою насамперед для світового історика територією, яка була перехрестям багатьох культур і релігій, продуктом як циклічного, так і лінійного думання. Відносно недослідженості власне етнічної історії Кримського ханства, зокрема проблеми його становлення, цілком

слушно висловився І. Курас: «Серйозні узагальнюючі дослідження з питань етногенезу та історії кримського народу поки що відсутні. У зв'язку з цим постає невідкладне завдання щодо підготовки всебічної і об'єктивної історії кримськотатарського народу від найдавніших часів і до наших днів. Без такого синтетичного дослідження важко уявити шляхи становлення національної самосвідомості кримськотатарського народу, неможливо повною мірою реалізувати великі комплексні програми НАНУ по створенню багатотомних видань з історії українського народу, як і фундаментальних досліджень з історії розвитку етносу» [21, 3]. Спроба проаналізувати хоча б частково ці питання і становить мету пропонованої розвідки.

Етногенетичні процеси, в ході яких формувалася кримськотатарський етнос, відбувалися на основі симбіозу індигенного населення Криму та тюркомовного допливу з причорноморських і приазовських степів, який хвилеподібно позначився на всьому населенні півострова. Майже цілковита його географічна ізольованість від сусідніх територій фактично перетворила його в унікальний тигель, де змішувалися не одиниці – десятки етносів, через що його інколи називають «концентрованим Середземномор'ям» [11, 3]. Внаслідок цього виникали, змінюючи один одного, все нові й нові етносоціальні утворення – кожне з власними особливостями та власною історією. Це дозволяє кваліфікувати Крим і як класичну/хронічну етномаргінальну зону, що зовсім не означає «повторність» його етнічних конгломератів, а лишень засвідчує еластичність/відкритість спільнот для етноконтактних процесів. Треба однак погодитися й з Я. Дашкевичем, що ««стонаціонального» Криму, про який залюбки досі трубить прихована компартійна і посткомпартійна пропаганда, ніколи не було» [14, 23].

Лише на початку II тис. в Криму виникла етнічна мозаїчність, передусім у гірських районах і торговельних центрах-факторіях. Водночас більшість учених вважає, що достатньо датувати «початок» формування кримськотатарського етносу першою третиною XIII ст. – періодом переселення в межі Тавриди з Азії кочовиків хана Батия. Така жорстка «нижня межа» зумовлює ще один не зовсім коректний висновок – теперішні кримські татари є прямими нащадками монгольських орд (степовики) та османських турок (гірські татари) [11, 13]. Втім, безсумнівно, що кримськотатарський етнос утворився на основі злиття давніх автохтонних етносів Криму з допливами як «європейськими», так і «азіатськими», що переміщувалися на територію півострова на різних історичних етапах.

Відсутність моноетнічності можна також пояснити важливістю геополітичного простору, котрий Крим зберігає й до нині. Етнічна палітра півострову змінювалася не один раз. У різні періоди тут мешкали до 40 етносів. У результаті виняткового геополітичного розташування Крим з ранніх часів перебував на історичній арені. Однак, перебуваючи у складі декількох великих держав (Понтійське царство, Римська імперія, Візан-

тія, Хазарський каганат, Золота Орда), він залишався маргінальною територією, що позначалося на специфіці місцевих спільнот у господарському, духовному, етносоціальному контекстах.

Серед протоетнічних кримськотатарських спільнот, які ще до нашої ери утворили своєрідну кримську етнічність, були таври, кіммерійці, скіфи, сармати, сінди, меоти, кельти, а згодом алани, греки, римляни, євреї, готи, гуни, булгари, хазари, караїми, мадяри, руси. Причому науці невідомі факти переселення цього автохтонного населення Криму, а тому всі допливи не могли залишитися тут із домінуючою ідентичністю, хоча й мали потужний етносоціальний вплив на подальші етногенетичні процеси. В. Возгрін визначає етнічну специфіку Криму так: «Безпосередньо антропологічно кримські татари чітко розділялися ще у XVIII ст., тобто до першого великого вмішування в їхнє життя північних сусідів, на два етнотипи: з вузькими очима – яскраво вираженого монголоїдного типу – і гірських татар з характерною європеїдною будовою тіла та рисами обличчя» [11, 14].

Із тюркомовних етносів, які позначилися на етногенезі кримських татар, були булгари, хозари (з VII ст.), печеніги, кипчаки (половці), окремі групи монголо-татарського етносу (з XIII ст.), ногайці. Це відобразилося й в топоніміці Криму. Характерною рисою старої кримської ойконімії є те, що багато назв населених пунктів співпали з найменуваннями таких великих племен і родоплемінних об'єднань, як конграт (конрат), кипчак, кіят, китай, найман, кенегес тощо [28, 94]. Пояснюється це тим, що в силу свого окраїнного розташування, Крим був тим місцем, де осідали уламки розбитих родів, окремі родини, котрі за певних обставин відділилися від основного потоку чергової хвилі кочовиків. Оскільки процес осідання кочового населення на певній території відбувався в Криму значно швидше (внаслідок обмеженості випасних площ), склад і приналежність початкових родів, а відповідно й родові назви, були поступово забуті.

При цьому «вторгнення» монгольського загону в 1223 р. відбулося на етапі процесу посиленої тюркізації гірської частини Криму, де мешкали нащадки «тавроскіфів», сармато-алан і готів, що являло собою центр етногенетичних процесів утворення кримськотатарського етносу. В цьому ж році монголо-татари розгромили Судак (Сугдею), знищили значну кількість половців і відійшли знов у степи. Залишатися ж у Криму вони почали лише під час наступного походу в Південно-Східну Європу 1237 р. Безумовно їх закріпленню сприяло створення Золотої Орди, в якій Крим набув статусу улусу. В свою чергу це також позначилося на формуванні кримськотатарського етносу. Хоча стверджувати, що саме з цього часу починається цей процес не зовсім правильно. Щоправда відтепер з'являється новий етнізм, який принесли з собою переселенці, – «татари». Причому в тогочасних джерелах зовсім не вживається етнізм «монголи». Так, китайські хроністи, описуючи народи, що мешкали на північ від тогочасного Китаю, у Великому степу, називали всіх степ-

няків одним ім'ям – «татари», подібно до того як ми, говорячи «європейці», називаємо цим словом і шведів, і іспанців, але насправді етнонім «татари» був назвою лише одного з багаточисельних племен [12, 92]. Згодом цей етнонім поширився на всіх етнофорів, які стали «державотворчим етносом» Улуса Джучі – в межах держави світового рівня – Золота Орда [29, 100].

Поступово етнонім «татари» переймає більшість кримських тюркомовних етносів у тому числі й кипчаки, котрі згодом асимілювалися з самими татарами. Мешканців же гірської частини улусу, що прийняли назву «готалани», і будучи нетюркськими предками кримських татар, степняки іменували «татами». Проте за межами півострова і перші, і другі все частіше починають називати себе однаково – «к'иримли» («кримчак»).

На цьому етапі формується й відчутна субетнічність кримськотатарського етносу. Одночасно з «татаро-монголами» до Криму з Півдня проникають генуезці, котрі, просуваючись вздовж узбережжя, відтіснили греків у гірські райони півострову. З XIII ст. починається і найбільш інтенсивний період вірменської колонізації насамперед південно-східної частини Таврії. Внаслідок цього формується етноконтактна зона між степовим Кримом, в якому домінували «татаро-монголи» та кипчаки і гірським, узбережним Кримом, де мешкали переважно греки, вірмени, слов'яни, генуезці. Хоча спостереження антропологів засвідчують, що «татари» гір і південного узбережжя не мають нічого спільного зі степовими татарами. Зокрема це спростовує гіпотезу про домінування в кримськотатарському етносі малоазійських турків-сельджуків, які, начебто в силу осілості, як твердять окремі дослідники, виступили ще й основним державотворчим компонентом кримськотатарської народності.

Справді, татари як етнос поділяються на значну кількість субетносів, але, як правило, дослідники виділяють три основні субетноси кримських татар: південнобережні (яли бойлю), гірські (тат) і степові (ног'ай). Характерним можна вважати процес асиміляції татарами італійців (генуезців). Згідно спостережень Мартина Броневського, кримські хани використовували їх для відносин з християнськими державами, а в столиці генуезців Сююрташ часто мешкали литовські та московські послы [10, 345–346]. Натомість Дортеллі д'Асколлі констатував, що в «Сівурташе» залишилися лише 12 будинків, які сповідували католицизм. Більше того й серед їхніх мешканців не спостерігалося рідної мови, а лише татарська і черкеська. Одружувалися вони на черкеських жінках, ходили з ханом у походи, приводили полонених і примушували обробляти їх поля [13, 128].

По суті, відбувалася фактична асиміляція разом із етносоціальними трансформаціями серед місцевих не-татарських мешканців Криму. Про це свідчить і той факт, що з першої половини XVI ст. фіксуються перші згадки етноніму «кримські татари» (С. Герберштейн, М. Броневський). До цього мусульманське населення півострову, як правило, нази-

валося просто «татари». З цього часу все чіткіше простежується й кримськотатарська етносоціальна ідентичність.

Не останню роль в етногенезі кримських татар відіграв і безпосередньо український етнічний масив як у самому Криму, так і за його межами. Причому як в антропологічних характеристиках, так і на рівні суб'єктивних етнічних ознак. Не викликає сумнівів і зворотний вплив – кримських татар на українців. При цьому потрібно застерегти, що мова не йде про взаємні асимілятивні процеси, чи про онтологічне домінування певного з цих двох етнічних масивів. Хоча антропологічні дослідження свідчать, що монголоїдні елементи в антропології українців представлені значно меншою мірою, ніж елементи центральноукраїнського (динарського) антропологічного типу у їхніх тюркських сусідів, зокрема кримських татар. На небезпідставну думку Л. Залізняка, «це свідчить про давній і потужний вплив осілих землеробів-праукраїнців на тюркських скотарів Північного Надчорномор'я» [16, 25].

Таким чином, можна відзначити, що кримськотатарський етнос не є тільки уламком тюркських племен, які становили Золоту Орду. Він є результатом багатоголового етнічного життя Кримського півострову. Тому в етнічності кримських татар безсумнівно мають місце і давніші предки, скажімо, таври, скіфи, готи, греки, і більш сучасні – хазари, половці, італійці, турки, українці. Складність же етногенетичних процесів робить практично невидимими ті грані, котрі роблять етнос специфічним і неповторним. Однак заперечувати вплив інших етносів у цьому процесі буде неправильно. Водночас специфіка етногенезу позначається й на етносоціальних процесах у межах кожної спільноти. Стосовно кримськотатарської спільноти вона виражалася в політичному, економічному, демографічному, конфесійному розвитку й представлена на історичній арені кримськотатарською народністю як етносоціальним організмом. Це вимагає певного теоретичного пояснення.

Етносоціальні організми становлять собою основні таксономічні одиниці етнічної структури людства, що утворилась у ході історичного розвитку [18]. Безпосередньо поняття «етносоціальний організм», як і теоретично-методологічні, а також термінологічні й таксономічні проблеми типологізації, що з ним пов'язані, були об'єктом дослідження переважно радянської етнологічної науки. Тому в сучасній етнології ці погляди більше критикуються, ніж коректуються, що істотно гальмує розвиток цієї сфери. Однак досліджувати етносоціальні організми потрібно, хоча й з новими теоретично-методологічними підходами. Певною мірою етносоціальний організм можна охарактеризувати як «колонізований етнічністю соціум» [27, 12]. При цьому не варто переоцінювати роль самого соціуму, оскільки серед специфіки етносоціального організму потрібно виділяти дві основні його риси. По-перше, його «зовнішній вигляд» (специфічні особливості), що визначаються, головним чином, відповідними властивостями етносу. По-друге, культурі кожного етносоціального організму властивий нерозривний зв'язок двох

тенденцій, що відбиває основні закономірності її розвитку: спадкоємність і оновлення [9, 67].

На теперішній час тип етносоціального організму, котрий називається «народність», є одним із найсуперечливіших у теоретично-методологічному відношенні, що пов'язано з термінологічними труднощами застосування цього поняття. Крім цього, у стадіальному контексті ця категорія охоплює значний проміжок часу та характеризує значну палітру етносоціальних спільнот. У той же час більш вдалого терміну для позначення етносоціальних організмів між плем'ям і нацією поки що немає. Внаслідок цього ми теж змушені вживати це поняття і насамперед для того, щоб не заплутувати ще більше етнотермінологічну ситуацію, котра й без того досить складна.

Яким же чином утворюється народність як етносоціальний організм і що він собою являє в типологічному відношенні? На думку Ю. Бромлея, «одним із факторів, який сприяв консолідації племінних етнічних спільнот у народності, було посилення міжплемінних контактів у міру зростання загальної чисельності населення», а також «масові переселення, що супроводжувалися завоюванням одних груп іншими» [7, 70–71]. Отже, політичні фактори так чи інакше мали чимале значення для формування ранньосередньовічних регіональних народностей. Ці фактори особливо дали про себе знати в умовах «розвиненого феодалізму», для якого характерна ієрархічна політична структура та гостра боротьба тенденцій централізації та децентралізації [8, 284]. Тому залишається справедливим висновок стосовно того, що лише в межах держав відбулося завершення формування ранньосередньовічних народностей як «сталих етносоціальних єдностей і становлення їх етнічної самосвідомості» [22, 237].

Цілком можна погодитись і з С. Арутюновим, що «народності виникають у процесі консолідації багатьох споріднених племен, а також асиміляції різних чужорідних, іномовних племен і груп» [3, 27]. Значну роль у формуванні народності відіграє й держава. При цьому роль держави «особливо помітна в тому випадку, коли народність формується з різнорідних етнічних компонентів, мовно-культурне злиття котрих можливе лише за умови тривалого сумісного життя їх у одній державі» [20, 64]. Причому остання виступає як потужна сила, що цементує народність.

Одним із головних механізмів формування кримськотатарської народності як етносоціальної спільноти стало прийняття мусульманства та перехід до осілого способу життя, що безсумнівно виступило потужним етноконсолідаційним фактором, який позначився і на етносоціальній самосвідомості кримських татар. Оскільки етногенетичні й етносоціальні процеси не можуть бути інертними/сталими, постільки можна стверджувати, що вони тривають і сьогодні, виявляючись у різних етносоціальних трансформаціях цієї спільноти. Враховуючи ж вищезгадану політичну та субетнічну диференціації, слід очікувати і подальших етногенетичних трансформацій в межах кримськотатарського етносу.

Вагоме значення для еволюції кримськотатарської народності мав безпосередньо іслам. Фактично Кримське ханство, з'явившись у XV ст., було від початку ісламською державою з досить давніми традиціями. За переказами кримських татар, іслам у Криму поширили соратники Мухаммеда – Малік Аштер і Газі Мансур у першому столітті Хіджри (VII ст.). Щоправда й «османський іслам» теж помітно вплинув передусім на татарське міське населення. Суфійські шейхи користувалися величезним авторитетом. Часто вони, поза духовним керівництвом, володіли військовою владою й перебували на чолі племінних загонів. Сучасники ж називали кримських шейхів «однаково аскетами та муджахедами». Проте й улемі (офіційне духовенство) не відставали від шейхів у войовничості [5, 42].

Не менше значення для консолідації народності мало й поширення татарської мови в межах Кримського ханства. Одночасно потужним етнодиференціюючим чинником виступила релігія, що на той час відіграла взагалі найпомітнішу роль в етносоціогенезі всіх євро-азійських спільнот. Зокрема в Криму, послідовників християнства почали називати в цей час «урумами», іудеїв – «караїмами», мусульман – «кримськими татарами». Таке становище позначалося й на соціальному укладі народності.

Політично й культурно Кримський улус був ще тісно пов'язаний із Золотою Ордою, тому на ранніх стадіях формування народності (передусім у Північному Криму) татари вели напівкочовий спосіб життя. Соціальна стратифікація виділила землевласників, духовенство, простий народ (татари) та рабів. І хоча народ не мав прав, юридично був незалежним, при цьому мусульманин ніколи не був рабом. Проте соціальна залежність простого населення (чорних татар) від заможних феодалів усе ж таки існувала. Зокрема чорні татари сплачували десятину від врожаю, віддавали частину худоби, сплачували податки, виконували різні повинності.

Досить потужним етноконсолідаційним чинником для кримськотатарської спільноти стало все помітніше осідання її кочових та напівкочових частин. Водночас це відобразилося в історичній пам'яті татар, котру в середині XVII ст. частково занотував у своєму творі турок Евлія Челебі. Він оповідає, що коли татари підкорили Крим, то невдовзі так намножилися в Саладжицький ущелині, що вже не поміщалися там і тому заснували Бахчисарай. На думку В. Панашенко, саме забезпечення прожиткового мінімуму населення ханства прискорювало перехід основної частини татарських улусів до осілого способу життя й землеробства [24, 64]. Кочівництво залишалось домінуючим переважно серед ногайців, хоча й серед них все помітнішим протягом XV – XVII ст. стає землеробство.

Простежується в цей час і досить чітка етносоціальна самоідентифікація, заснована на стереотипному сприйнятті себе «через сусідів» і засобом «національної» міфології. Зокрема в творі Е. Челебі відзначено: ««Їжею їм (кримським татарам. – К. І.) слугує пшоно, а одягом – шкіри, їхні будинки – з очерету, а самі вони – негідники», – існує [у них] таке прислів'я» [30, 183]. Далі турецький мандрівник дає власний етносоціальний стереотип: «Всі татари багато палять тютюн. Вони зовсім не

виходять з клубів диму. Від [цього] диму вони відразу п'яніють і говорять: «Есірік олганмиз», тобто «ми сп'яніли»». У згаданому «Літописі» помітні такі етноетноніми, як татар таїфесі (татарське плем'я); ширін беглері (ширінські беї); татар мірзалари; кірим мірзалари (татарські (кримські) мірзи); черакесе бахадурлари (черкеські молодці); нога'і гүзиделері (відбірні ногайці) [15, 23] тощо.

Самоідентифікація кримських татар на цьому етапі характеризується й сегментом етноісторичної міфології. Так, в їхній самосвідомості чітко простежується пам'ять про скіфів. Перекази щодо останніх призвели татар до власної етногенетичної міфологеми, що полягала у вірі про походження їх спільноти та культури саме від скіфів. Наш співвітчизник XVI ст. Михалон Литвин, який добре був обізнаний із кримськотатарськими справами, буваючи послом князівства до ханства, зафіксував наступне: «Хоча ми й вважаємо татар варварами та злидарями, але вони пишаються стриманістю свого життя та стародавністю свого скіфського походження» [23, 6]. Зрештою, поки що ніхто не довів, що скіфи мігрували з Кримського півострова, а отже, ця міфологема може бути не такою вже й фантастичною.

З'являється й етнотериторіальна ідентифікація кримськотатарської народності. Свідченням цього може бути етнополітичне визначення території кримських татар у «Літописі Кипчакського степу»: «Отже, не буде тепер приховано, що те, що називають Дешт-і-Кипчак, є обширною країною (ця фраза, до речі, нагадує і текст формули Алі-ефенді, наведений В. Смірновим: «Володіння Дешт-і-Кипчак становлять одвічно приналежну татарському племені... державу. – Прим. А. З.), що здавна належить татарському племені, столиці її [міста] Крим та Багче-Сарай, і області Сара[й]чик, Алма-Сарай, Газан і Азак, фортеця Ор, Хаджи-Тархан і Аждирхан» [15, 15]. Процес осідання кримських татар позначився і на посиленні в сенсі історичної пам'яті фактору етнотериторіальної диференціації. Так, і перекази стосовно цього, занотовані Е. Челебі, свідчать, що історична традиція кримських татар пов'язувала початок їхньої державності з ущелиною Ескі-Саладжик, тобто районом, де в XIV ст. зародилося незалежне (від Золотої Орди) Кримське ханство (бейлік роду Сулеш) [6, 35–36].

Можливо, й деякі елементи скіфської державності мали місце в кримськотатарській етнополітичній свідомості. Хоча не викликає сумнівів і те, що «національна» державність кримських татар сягає своїми джерелами до прагнення Кримського улусу стати незалежним від Золотої Орди. Внаслідок цього Кримський юрт поступово перетворюється на самостійну державу на чолі із ханом. Першим офіційно визнаним володарем у Криму й фактичним засновником Кримського юрта вважається Орам-Тімур, що отримав у другій половині XIII ст. уділ від свого дядька, хана Менгу-Тімура. Із татарської знаті Криму, що називала себе емірами, беями, згодом мурзами, час від часу висуваються лідери, котрі також прагнуть самостійності. Одним із перших у такій іпостасі

виступив темник Ногай, який намагався заснувати нову державу, центром якої повинен був стати Крим. Втім, після загибелі Ногая в 1300 р. Крим залишився улусом Золотої Орди.

Постійні «замятні» в останній впродовж першої половини XIV ст. значно послабили її позиції в Криму. Кримські еміри все настирливіше прагнуть повної самостійності. І хоч хан Тохтамиш на короткий час відновив єдність татарської імперії, після поразки від Тамерлана його сини та союзні з ним клани у західних степах відновили боротьбу за титул Улуг Хана. Протягом усього цього часу Кримський півострів, відокремлений від континентального степу вузьким перешийком, давав притулок політичним невдахам, які зазнавали поразок у борні за Сарай.

Близько 1440 р. один із онуків Тохтамиша Хаджі Гірей, який «окопався на цьому багатому півострові, спромігся утворити самостійний ханат. Він став карбувати срібну монету від власного імені, що було ознакою незалежності, та прибрав собі титул Улуг Хана» [19, 119]. У середині XV ст., коли влада в Криму зосереджується в руках роду Гіреїв, політичне життя півострову стабілізується.

Першим кримським ханом із цієї династії став Хаджі-Гірей. Обставини його появи на троні невідомі, але найбільш важливим результатом його внутрішньої та зовнішньої політики було досягнення цілковитої незалежності від Золотої Орди. На сьогодні версія про те, що Хаджі-Гірей був нащадком Тука-Тімура, тринадцятого сина Джучі, є найбільш достовірною. Хоча відомості щодо виникнення цієї династії та діяльності її засновника Хаджі-Гірея б. Гіяс ад-діна б. Таш-Тімура, царевича зі Золотої Орди, недостатні та суперечливі. Проте незаперечним є факт, що своїм володарюванням у Криму він завдячує допомозі великих князів литовських, підтримкою яких користувався до самої смерті в 1466 р.

Через свою спорідненість із колись великим ханом Тохтамишем, династія Гіреїв, здавалося, мала найкращі шанси відродити Золотоординську імперію під власною рукою. Хани, що належали до іншої гілки Джучидів, розпочали тривалу боротьбу проти Гіреїв за володіння Сараем і задля цього пішли на союз із литовсько-польськими Ягеллонами. Тим часом Гіреї, в свою чергу, уклали союз із великим князем московським, щоб протистояти могутній коаліції супротивників. І в цей момент з'явилася Османська держава, щоб підтримати кримсько-московську вісь проти могутньої литовсько-золотоординської коаліції [19, 120].

Немає єдності поглядів і стосовно імені династії – «Гірей». На нашу думку, воно має генонімічне походження, тобто від імені роду. Підтвердженням цьому можуть бути схожі імена родів на цьому етапі, скажімо, «керейт» у казахів, «керейт» у узбеків, «керейіт» у киргизів, а також назви племен – «керей» у казахів та узбеків, «кірей» у монголів [28, 102]. Швидше за все у Хаджі-Гірея ще не було наміру передавати цей додаток до імені своїм нащадкам. З його синів лише Менглі, який не був ні найстаршим, ні безпосереднім спадкоємцем, взяв додаток «Гірей», але з часу його правління це ім'я почали давати кожному царевичу з династії [4, 522].

Не можна сказати й про міцність молодого кримськотатарського держави. Стосовно певної слабкості ханства початкового періоду свідчать, зокрема, ярлики ханів Хаджі- та Менглі-Гіреїв. У них проводиться традиційна до золотоординського періоду формула «Кримський тумен», що свідчить про визнання династичного старшинства золотоординського престолу. Водночас написи на тамгах Хаджі-Гірея обґрунтовують законність і святість його державної влади, а також підтверджують її юридичне оформлення [26, 200]. Остаточно цей хан утвердив свою владу в 1449 р., що слід визнати за початок держави Кримське ханство. Після смерті Хаджі-Гірея залишилося дванадцять синів «придатних на царство» [15, 17]. У 1466 р., після тривалої боротьби зі своїм братом Нур-Девлетом, престол зайняв, згадуваний уже, один із синів Хаджі-Гірея – Менглі-Гірей.

У цей час внутрішньополітичне життя кримчан було більш складним, порівняно із зовнішньополітичним. На думку В. Возгріна, саме «внутрішньополітична боротьба Менглі-Гірея, котрого іноді небезпідставно називають «головним творцем могутності Криму», перетворилася на зовнішньополітичну проблему – як тепер доведено, турки згодилися на вторгнення до Криму не без сподівань на відверто закликаних їх сюди беїв, розлючених ханом» [11, 147]. Взагалі ж до початку XVI ст. Кримське ханство відчутно розширило свої кордони і перетворилося на державу, що відігравала активну і впливову роль у міжнародних відносинах країн Центрально-Східної Європи. У стратегічно важливих місцях Менглі-Гірей побудував декілька фортець: Очаків у гирлі Дніпра та Іслам «на Таванском перевозе». До того ж своїми руйнівними військовими походами на Велике князівство Литовське і королівство Польське він не тільки ослабив ці країни, а й зміцнив економіку Кримського ханства, зробивши однією з головних статей прибутку держави реалізацію ясиру [31, 4].

Щоправда серед самого роду Гіреїв не було єдності. Кожний із його членів мав право на частину влади, улусів і прибутків. І хоча принцип старшинства повинен був визначати відносини між членами роду й ступінь прав кожного з них, цей принцип не завжди дотримувався, особливо в часи найбільшого впливу на Кримське ханство Туреччини [2, 92]. Крім цього, незважаючи на незалежність хана, фактично юридично самодержавним волею Аллаха, а практично – «конституційним», оскільки він обмежувався організованою аристократією. Хан верховний головнокомандуючий і суддя, але він не може й кроку зробити без згоди «ради п'яти» (дивану). Причому беки, еміри, мурзи в своїх «уділах» часто незалежні, нерідко з правом мати власні війська, відносини з іншими країнами, суди й розправи, збори мита тощо. Зовнішні риси деспотичного режиму хана, звичайно, існували – до нього сходилися всі шляхи управління країною та підданими, йому підкорялася вища духовна влада, вся мусульманська громада й хан не ніс ніякої відповідальності за свої дії перед співвітчизниками. І все ж таки це була не деспотія, оскільки влада хана обмежувалася диваном.

Внаслідок перемоги Хаджі-Гірея над ордами Сеїд-Ахмеда і Махмуда територія держави розширила свої володіння. З цього часу вони остаточно формуються й майже не змінюються до кінця XVIII ст., коли держава, інтегрована Російською імперією, припинила своє існування. На Сході кордон сягав Молочних вод, а от північні кордони, що є вельми промовистим, демаркував київський князь Семен Олелькович у третій чверті XV ст. Зокрема за його словами цей кордон мав такий вигляд: «...от Мурафы речки, которая впадала в Днестр, где аж Днестр упал в море, а отголь до устья Днестрова лиманом пошли границы мимо Очакова аж до устья Днепра, а от устья Днепра до Тавани и по той стороне... у верх Самары аж до Донца и от Донца по Тихую Сосну» [1, 98].

Таким чином, основним фактором утворення кримськотатарської народності стало безсумнівно утворення та розвиток самостійного Кримського ханства як могутньої етнополітичної структури, що увібрала в себе традиційне для Кримського півострову поліетнічне населення. Крім політичної консолідації, помітними факторами кримськотатарського етносоціогенезу стали релігійні процеси (посилення ролі ісламу як державної ідеології), формування єдиного лінгвістичного простору – кримськотатарської мови, відчутне осідання колишніх кочовиків і посилення тенденції землеробства в економічному просторі держави.

1. *Акты, относящиеся к истории Западной Руси.* – Т. 2. – СПб., 1851.
2. *Алекберли М.А. Борьба украинского народа против турецко-татарской агрессии во второй половине XVI – первой половине XVII веков.* – Саратов, 1961.
3. *Арутюнов С.А. Народы и культуры: развитие и взаимодействие.* – М., 1989.
4. *Бартольд В.В. Гирей // Бартольд В.В. Сочинения.* – М., 1968. – Т. 9.
5. *Бахревский Е.В., Ефимов А.В., Золотарёв Д.Ю. Ислам в Крыму: история, современность, перспективы // Профи.* – 2000. – № 2.
6. *Бахревский Е. Традиційні історичні уявлення кримських татар середини XVII ст. (за матеріалами «Книги мандрівок» Евлії Челебі) // Східний світ.* – 1995. – № 1.
7. *Бромлей Ю.В. Опыт типологизации этнических общностей // Советская этнография.* – 1972. – № 5.
8. *Бромлей Ю.В. Очерки теории этноса.* – М., 1983.
9. *Бромлей Ю.В. Этносоциальные процессы: теория, история, современность.* – М., 1987.
10. *Броневский Мартин. Описание Татарии (Tatarice descriptio) // Записки Одесского общества истории и древностей (Далі – ЗООИД).* – Одесса, 1867. – Т. VI.
11. *Возрин В.Е. Исторические судьбы крымских татар.* – М., 1992.
12. *Гумилёв Л.Н. От Руси до России: Очерки этнической истории.* – СПб., 2002.
13. *Д'Асколли Эмидио Дортелли. Описание Черного моря и Тартарии // ЗООИД.* – Одесса, 1902. – Т. XXIV.
14. *Дашкевич Я.Р. Українці в Криму (XV – початок XX ст.) // Народна творчість та етнографія.* – 2003. – № 4.

15. Зайончковский А. «Летопись Кипчакской степи» (Теварих-и Дешт-и Кипчак) как источник по истории Крыма // Восточные источники по истории народов Юго-Восточной и Центральной Европы. – Вып. 2. – М., 1969.
16. Залізняк Л. Від склавинів до української нації. – К., 2004.
17. Івангородський К.В. Динаміка мирних міжспільнотних взаємин України та Кримського ханства в XVI – XVII ст. // Вісник Черкаського університету. – 2006. – Вип. 90. – С. 35 – 49.
18. Івангородський К.В. Теоретична інтерпретація і типологізація етносоціальних організмів // Матеріали до української етнології: Зб. наук. пр. / За ред. Г. Скрипник. – Вип. 8 (11). – К.: ІМФЕ, 2009. – С. 307 – 314.
19. Іналджик Г. Боротьба за Східно-Європейську імперію. 1400 – 1700 рр. Кримський ханат, османи та піднесення Російської імперії // Україна в Центрально-Східній Європі. – Вип. 2. – К., 2002.
20. Козлов В.И. Динамика численности народов (Методология исследования и основные факторы). – М., 1969.
21. Курас І.Ф. Крим і Україна: нова сторінка історії // Київська старовина. – 1994. – № 6.
22. Литаврин Г.Г., Наумов Е.П. Этнические процессы в Центральной и Юго-Восточной Европе и особенности формирования раннефеодальных славянских народностей // Раннефеодальные государства и народности (южные и западные славяне. VI – XII вв.). – М., 1991.
23. Литвин Михалон. О нравах татар, литовцев и москвитян // Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. – Вып. 1. – К., 1890.
24. Панащенко В.В. Кримське ханство у XV – XVIII ст. // Укр. істор. журн. – 1989. – № 1.
25. Прицак О. Що таке історія України? // Слово і час. – 1991. – № 1.
26. Смілянський Ю.В. Становлення Кримського ханства за правління Хаджи-Гірея // Вісник Східноукраїнського національного університету ім. В.Даля. – Луганськ, 2003. – № 5.
27. Соколовский С.В. Парадигмы этнологического знания // Этнографическое обозрение. – 1994. – № 2.
28. Суперанская А.В., Исаева З.Г., Исхакова Х.Ф. Топонимия Крыма. – Ч. 1. – М., 1995.
29. Татары / Под ред. Р. Уразманова, С. Чешко. – М., 2001.
30. Челеби Эвлия. Книга путешествий. – Симферополь, 1996.
31. Черкас Б.В. Політична криза в Кримському ханстві й боротьба Іслам-Гірея за владу в 20 – 30-х рр. XVI ст. // Історія України. – 2001. – № 4.

Андрій Касян

ОСОБЛИВОСТІ ЗАПРОВАДЖЕННЯ ВОЛОСТЕЙ В «ОПОЛЯЧЕНИХ» ГУБЕРНІЯХ ПРАВОБЕРЕЖЖЯ (друга половина XIX ст.)

У 1860-х рр. процес скасування кріпацтва та попутних із ними реформ проходив достатньо напружено. Не стало виключенням і введення волосного правління для селян, що виходили з кріпосної залежності. Сама по собі волость не була чимось новим, адже в цій місцевості Рос-